

गावगाडा बदलती धोरणे व साहित्य

प्रा.डॉ.नरसिंग कदम

मराठी विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

प्रस्तावना

गावगाडा एकेकाळी अतिशय सुरळीत चालली जाणारी समाजव्यवस्था होती. प्रत्येकजण एकमेकांवर अवलंबून जीवन जगत असत. सगळे संतुष्ट भावनेने जगताना दिसून येत. या गावगाड्यामध्ये अलुतेदार आणि बलुतेदार जीवन जगत असत. शेतक-यांवर ही व्यवस्था सगळी अवलंबून होती. बारा बलुतेदार आणि अठरा अलुतेदारांना सांभाळण्याचं काम मनोभावे शेतकरी करत असे. शेतक-याला लागणा-या सुविधा बलुतेदार पुरवित असत. केस कापणे, कुंभाराकडून मिळणारे साहित्य, सुतार, लोहार, चांभार, कासार, तेली, तांबोळी आदी लोक शेतक-याला लागणारे साहित्य वर्षभर पुरवायचे. त्या मोबदल्यात त्यांना खळ्यावर जाऊन झालेला माल मागायचा अधिकार असायचा. शेतकरीही त्यांना आनंदाने द्यायचे.

हा काळ अज्ञान-अंधश्रद्धेचा होता. समाजातील प्रत्येक जात आपला व्यवसाय आनंदाने स्विकारत असे. वडिलांचा व्यवसाय मुलगा पुढे चालवायचा. यामध्ये ही काळाची गरज आहे, आपली गरज आहे म्हणून इतबारे प्रत्येकजण आपआपले व्यवसाय सांभाळायचे. पिढ्यान पिढ्या त्याच आसाभोवती फिरण्याचे काम यांनी केले. गावगाडा या सर्व व्यवस्थेमुळे व्यवस्थित चालायचा. शेतकरी जरी मुख्य भूमिकेत असला तरी या व्यवस्थेत प्रत्येकजण एकमेकांवर अवलंबून असत. त्यामुळे एकमेकांना सांभाळण्याचे काम प्रत्येकजण करत असत.

गावगाड्याचा केंद्रबिंदू हा शेतकरी आहे. त्याच्याभोवती फिरणारे किंवा त्याच्यासाठी राबणारे ते बलुतेदार, त्यांनाच 'कारू' असे म्हटले गेले.^१ कारू म्हणजे गावाचा कारागीर. हा कारागीर गावच्या लोकांना उपयोगी असणारी कारागीरी कुशलतेने करत असे. कारागीरी हे काही मनोरंजनाची कला नसून उपजिविकेच्या साधनासाठी केलेली कला आहे. त्यामुळे कारूची कला ही शेतक-यांच्या हितासाठी केलेली कला होती. तर अलुतेदांना 'नारू' असे म्हणत असत. नारू हे गावगाड्यासाठी काही न करता खळ्यावर जाऊन धान्य मागत असत. फरक एवढाच होता की कारूला धान्य मागण्याचा हक्क होता. पण नारूला मात्र हक्क नव्हता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही जी व्यवस्था चालली होती. त्याविरुद्ध बोलण्याचं धाडस दाखविले. त्या व्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठविला. हा आवाज उठवणं त्या काळी मोठं कठीण काम होतं. तरीही त्यांनी 'शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा' असं म्हटलं. १९२७ साली महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या वेळी माणसा-माणसात भेदभाव करणा-या, वर्ण-जातीचं बीज रोवणा-या मनुस्मृतीचं दहन केलं. मनुस्मृतीने जात व्यवस्था निर्माण केली. श्रेष्ठ-कनिष्ठपणा रूजवला. अस्पृश्यांबद्दल अनेक जाचक गोष्टी सांगितल्या. अस्पृश्यांना गुलाम म्हणून वागण्याबद्दलचे नियम सांगितले. त्यामुळे बाबासाहेबांनी सर्वप्रथम त्या ग्रंथाला विरोध केला.

यामुळे हा वर्ग शिक्षणाकडे वळला. आलुतेदारी आणि बलुतेदारीला ज्या पिढीने आनंदाने स्वीकारले. त्याच्या पुढची पिढी त्याला नाकारू लागली. परावलंबी जगणे नाकारले. फक्त बलुतेदारी पद्धतीने आपण आपलं कुटुंब चालवू शकत नाही हे पुढील पिढीला कळलं. त्यामुळे त्यांनी खळे मागणे सोडले. पैशाच्या मोबदल्यात व्यवसाय सुरू केला. त्यामुळे त्यांची मुले शिकू लागली. आधुनिकतेशी स्वतःला जोडून घेऊ लागले. नवनवीन आव्हाने स्वीकारू लागली. त्यांना स्वतःची जाणीव झाली. त्यामुळे तर त्यांना परंपरागत व्यवसाय नाकारला. आपल्याला आवडेल तो व्यवसाय करू लागले. त्यामुळे ते मुक्त झाले. त्यांची मुले तर नोकरी व्यवसायात आली.

डॉ. बाबासाहेबांनी वर्णव्यवस्थेला विरोध केला. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब म्हणाले, "चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही म्हणे बिन शिडीचा मनोरा आहे." म्हणूनच शिकलेले तरुण वाचायला लागले. आपण जगतो, उपभोगते ते तर या साहित्यात आलेले नाही. त्यामुळे त्यांनी वास्तववादी साहित्य लिहायला सुरुवात केली. त्याचा परिणाम समाजव्यवस्थेवर झाला. त्यामुळे जुना गावगाडा मोडीत निघाला. नवीन पद्धतीने समाजव्यवस्था चालू लागली. आलुतेदार-बलुतेदारांनी आपला पारंपरिक व्यवसाय नाकारल्यानंतर त्यांना समाजाचा खूप त्रास झाला. परंतु त्रास सहन केल्याशिवाय मोठेपणा लाभणार नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले यासारख्या महात्म्यांनी करून दिली होती. त्यामुळेच गावगाड्याचे चित्रण बदलले.

गौतम बुद्ध म्हणतात, 'जग हे अनित्य आहे, जगात कोणतीही गोष्ट कायम किंवा स्थिर नाही.' ती सतत बदलत असते. बदल हा तिचा स्वभाव आहे. जगात निसर्गात घडणारा बदल स्वीकारणे हा मानवी स्वभाव आहे. त्यामुळे शिक्षणामुळे होणारे बदल गावगाड्यामध्ये स्वीकारले जाऊ लागले. जर बदल नाही स्वीकारले तर उपाशी मरण्याची वेळ त्यांच्यावर येऊ लागली. शिक्षणामुळे माणसे शहराशी जोडली गेली. यांत्रिकीकरणामुळे परिणामही गावगाड्यावर झाला. अगदी माफक दरात व दर्जेदार अवजारे शेतक-याला मिळू लागली. त्यामुळे बलुतेदाराचे व्यवसाय चालेनासे झाले. तेही शहरीकरणाकडे वळून पैशाच्या मोबदल्यात आपला व्यवसाय करू लागले. त्यामुळे गावगाडा मोडकळीस आला.

आलुतेदार तर काही न करता खळ्यावर मागायला जायचे. शिक्षणामुळे त्यांच्यातही जागृती निर्माण झाली. त्यांनी मागणे सोडून स्वाभीमानाने जगायला सुरुवात केली. शिक्षणाकडे वळले नोकरी लागू लागली. त्यामुळे सर्वांमध्ये परिवर्तन व्हायला लागले. ही शिकलेली मुले साहित्यातून आपल्या समाजाचे चित्रण करायला लागले. इतर समाजातील जीवनपद्धती मांडायला लागले. इतर समाज व आपल्या समाजामध्ये तुलना व्हायला लागली. आपला व्यवसाय केल्यानंतर मिळणारे उत्पन्न व इतर व्यवसाय व नोकरीतून मिळणारे उत्पन्न यामध्ये खूप फरक दिसायला लागला. ही त्यांच्यामध्ये जाणीव साहित्याने करून दिली.

साहित्याने माणसाला माणूस म्हणून वागणूक मिळाली पाहिजे. याची जाणीव करून दिली. त्यामुळे त्यांना कळाले की आपल्याला कमी लेखले जाते, समाजामध्ये दुय्यम स्थान दिले जाते. जाती पातीच्या भेदभावामध्ये आपली कुचंबना होते. याची जाणीव साहित्याने करून दिली. कथा, कादंबरी, नाटक, काव्य, ललित, आत्मचरित्र यातून आपल्या जातीला त्रास कसा झाला, आर्थिकतेमुळे उपासमारीची चटके सहन करावे लागले. उच्चवर्णीयांकडून हीन वागणूक मिळाली हे साहित्याने मांडले. त्यामुळे या गावगाड्यामध्ये झपाट्याने परिवर्तन व्हायला लागले.

महानुभाव संप्रदाय व वारकरी संप्रदाय यांनीही गावगाड्यातील पद्धतीबद्दल परखडपणे मत मांडले. त्यामुळे गावगाड्यातील सर्व वर्गातील लोकांना अस्तित्वाची जाणीव व्हायला लागली. प्रत्येकजण आपलं वेगळं अस्तित्त्व शोधायला लागले. त्यामुळे गावगाड्याचं चित्रण बदलायला लागलं. शहराशी संपर्क वाढल्यामुळे ग्रामीण भागात ही शहरीकरणाचे वारे वाहू लागले.

साहित्यामुळे बदलती जीवनशैली आली. बलुतेदार-अलुतेदारसोबत लोकसंस्कृतीचे उपासकांना ही स्वतःला बदलून घेतले. त्यांच्या पुढील पिढीने तर आपला परंपरागत व्यवसाय नाकारला. शिक्षणाकडे वळले. हे सर्व साहित्यामुळेच घडले. सुरुवातीला आलेल्या आत्मचरित्राने तर दलित, अस्पृश्य, बलुतेदार, विविध जातीचे वास्तव चित्रण मांडले. त्यामुळे प्रत्येक जात आपल्या अस्तित्वाच्या शोधामागे निघाली. यातूनच परिवर्तनाची लाट निर्माण झाली. अशाप्रकारे जुना गावगाडा मोडकळीस आला. सगळी ध्येय धोरणे बदलली.

संदर्भग्रंथ :

- १) गावगाडा काल आणि आज- प्रा. चव्हाण रामनाथ, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
- २) शुद्र पूर्वी कोण होते- डॉ.बी.आर. आंबेडकर
- ३) गावगाड्याबाहेर- प्रभाकर मांडे